

Героїчна доба, в передовій стежі якої найшлася, завдяки глибині свого переродження, Україна, гряде! Чуюмо її непереможний могутний хід. Бачимо весь безмір простору, що відкривається людині героїчної духовости . . .

Через свою експонованість проти найбільш активної цитаделі старого матеріялістичного світу — Московії, Україна стягає на себе головну боротьбу за новий світ, і з повноти напруження цієї боротьби черпає свою духову міць і своє провідництво.

Стоючи — силою свого духового напняття й творчого багатства — в авангарді нової людської цивілізації, українська нація знаходить у цьому своє історичне покликання і сатисфакцію.

П. Грицак

Теодорит, Митрополит Київський і його доба

Так склалося, що від 1948 р., коли ми святкували 300-ліття Хмельниччини, наше суспільство обходило цілу низку річниць та ювілейних святкувань, таких, як 700-ліття заложення Львова, 700-ліття коронації Данила Романовича, дискутувало увесь комплекс історичних подій зв'язаних з 300-літтям Переяславського (чи Московського?) договору, згадувало 35-ліття проголошення самостійности України та відзначало вже цього року таку ж річницю Універсалу, що проголосив об'єднання всіх українських земель в одну державу, Українську Народну Республіку. Не дивниця, тому, що серед таких загально-національних святкувань якимось ніхто не звернув уваги на одну річницю, цікаву не так важністю самої події в наші часи, як її вагою саме тоді, коли вона мала місце, вагою для нашого історичного процесу, розвитку нашого культурного життя та історії українських Церков. Маю на думці спробу української Церкви в 14. ст. усамостійнитися не тільки від Царгородського патріархату, але й від "митрополита всієї Русі", що в тому часі пересиджував уже в Москві та був зовсім явним чинником московської зовнішньої політики. Ця спроба є зв'язана з виступом якогось, ближче невідомого, Теодорита. Він, опираючись на київські політичні круги, старався дістати висвячення на київську митрополію від царгородського патріарха, та, коли цей йому відмовив, звернувся до близького Україні тирнавського патріарха в Болгарії. Болгарський патріарх висвятив Теодорита в митрополити, мотивуючи свою акцію тим, що, мовляв, "київська митрополія тепер необсаджена". Коли це сталося, докладно невідомо. Проф. Н. Василенко-Полонська в "Історії української Церкви", Мюнхен, 1948, ст. 8, подає 1352 р., цей сам рік згадує Тіхоміров у розвідці "Історическіє связі русского народа с южними славянами", Славянській Сборник, Москва, 1947, ст. 167. Енциклопедія Українознавства, в розділі під н. Українська Церква, підписаному професорами Н. Полонською та М. Чубатим, подає 1355 р. (ст. 607).

Так, що хоч точної дати покищо не можна усталити, вільно прийняти, що десь саме тепер минає 600 літ від часу цього прецікавого епізоду з української церковної та політичної історії.

Проф. Н. Полонська в цит. праці, ст. 8, так описує цю подію:

“Ще до часів Ольгерда на Україні визначилося прагнення мати свого митрополита, незалежного від Москви. На цьому ґрунті постала тривала боротьба між Литвою та Москвою. Року 1352 до царгородського патріярха звернувся якийсь Теодорит з проханням висвятити його на київського митрополита. Після того, як патріярх відмовив, Теодорит звернувся до болгарського патріярха, і той висвятив його на митрополита. В Києві митрополита прийняли радо, не зважаючи на загрозу анатемами з боку Царгородського патріярха. Почалася боротьба за катедру митрополита. Кияни підтримували Теодорита, Москва намагалася прилучити Київську митрополію до московської. Ольгерд (тодішній вел. князь литовський — П. Г.) виставив кандидатуру свого шваґра, Романа, якого було висвячено в 1355 р. в Царгороді, але кияни не прийняли його. Не прийняли вони й московського митрополита Олексія. Року 1362 померли обидва Теодорит і Роман, і шлях до Київської митрополічної катедри відкрився для Олексія. Року 1364 він став київським митрополитом”.

До цього синтетичного переліку фактів можна додати, що Теодорита, а не Олексія московського, ані не Романа литовського, підтримував архієпископ новгородський Мойсей, через що царгородський патріярх писав йому листи з упімненнями й погрозами. З того бачимо, що в половині 14 в. в східній Європі було не 2 активні політичні осередки, як це звичайно приймають (маючи на увазі Москву і Литву), бо був ще й третій, хоч він, мабуть, не диспонував тоді належною до цього матеріальною базою — старий, традиційний осередок — Київ.

Щодо особи самого Теодорита і його діяльності, як київського митрополита, ми не диспонуємо майже жадним джерельним матеріалом. Тому, щоб кинути хоч трохи світла на ті сили, які стояли за ним, та їхнє значення в нашій історії, ми мусимо докладно прослідити політичні і культурні відносини в тогочасній східній Європі.

II.

В українській історіографії, Київщина в 1-ій половині 14. в. — це майже пусте місце. Грушевський у III-му томі Історії України-Руси висловився за те, що в Києві від татарського погрому 1240. р. до приблизно 1330. рр. не було князів, і цей погляд, назагал, прийнявся в українській науці. Не квестіювали його й ті українські історики, які в багато дечому не годилися з Грушевським, нпр. проф. Томашівський. З найновіших українських істориків, др. М. Антонович, у 2-му томі своєї Історії України, Прага, 1941, дослівно писав, що “дрібні князики Київщини та Сіверщини зійшли на степень простих земле-власників під татарською зверхністю, і побіч хліборобства промишляли розбоями” (ст. 16). Ясно, що при такому стані ледви, чи Київ міг би

бути якимнебудь силовим центром у сх. Європі, а вже ніяк не таким, що міг би успішно конкурувати з Литвою чи Москвою. З другого боку, бачимо, що Київ, у випадку Теодорита, і з Литвою, і з Москвою конкурував, і що та конкуренція в один час була зовсім успішна. З того висновок, що треба зревідувати наші погляди про безсилість Києва в половині 14. ст. та приглянутися до справи уважніше. Це треба зробити тим більше тому, що призбирався деякий матеріял, невідомий Грушевському, та й у сх. європейській історіографії висловлено було думки, що мають вагу в нашому випадку. Грушевському, наприклад, не було відомо, що в Житії митрополита "київського і всієї Русі" Олексія, ворога митр. Теодорита, сказано, що "патріярх болгарський рішив поставити Теодорита митрополитом на поханя південних руських князів" (Митр. Макарій, Історія Русской Церкви, IV, ст. 318-19). Таким чином, ми бачимо на півдні "Руси" групу князів, об'єднаних спільним бажанням мати власного, київського митрополита. Які це були князі, і що, власне, відомо нам, перш усього, про київських князів того часу?

Грушевському були відомі дані про київських князів, що збереглися групою чернігівських синодиків (списків померлих князів, за яких мали служитися заупокійні Служби Божі). Ті синодики обслідував архієпископ чернігівський Філарет у 1860. рр. та Зотов у книзі "О чернігівских князях по Любецкому синодику", Ст. Петербург, 1891. Далі Грушевський використав дані Новгородського літопису про київ. князя Федора, який у спорі Гедиміна, вел. кн. литовського (1316-1341) з Новгородом (за церковне усамостійнення Пскова) виступив по стороні Гедиміна (1331. р.), дальше, вістку Густинського літопису про те, що наслідник Гедиміна Ольгерд 1363. р. захопив Київ, скинув тамошнього князя Федора і посадив свого сина Володимира. Цікаво, що в справі тої вістки Грушевський висловився, що з неї ще не можна виводити, що кн. Федір сидів у Києві від 1330. по 1360. рр. та що вона, по суті, така непевна, що таксамо добре можна прийняти, що в Києві панував у 1360. рр. зовсім інший князь, а не Федір. Як узагалі думки Грушевського, навіть хиби, або такі, на які історія дивиться сьогодні інакше, ця думка незвичайно глибока, і, мабуть, добре схоплює дійсний стан справи. Коли прийняти, що Федір панував у Києві до 1360. рр., коли то його скинув кн. Ольгерд, треба тим самим допускати, за вісткою з Житія Митрополита Олексія, наведеною вище, що саме Федір стояв за висвяченням Теодорита на київського митрополита, значить, провадив у тому часі протилитовську політику: проти Теодорита був і ставленник Ольгерда, митр. литовський Роман. Тимчасом, з ряду даних можна думати, що кн. Федір був, волею, чи неволею, представником саме про-литовської течії в київській політиці. Попри події в зв'язку з псковськими справами 1331. р., про які була мова, і в яких Федір виступав, як оборонець литовських інтересів, знаємо ще сьогодні з одного документу ранніх 1330. рр. (тзв. Уривків Бенешевича, виданих Фасмером і Прісьолкавом у Изв'єстіях Отдела Русс. Языка і Словесности Імпер. Акад. Наук, 1916), що Федір у церковних кругах називався "братом Гедиміна". Прісьолков, що скоментував те джерело, гадав, що цей термін означає кровне споріднення, і що Федір київський

був дійсно братом Гедиміна. Та про такого “брата” Гедиміна нічого не відомо з джерел, та й невідомо, чому в 1360. рр. Ольгерд мав би скинути з київ. стола прихильного Литві князя. Тому, хоч погляд Прісьолкова прийняли такі поважні вчені, як Кучинський і Пашкевіч, пропонує в'яснення, що “брат” у тексті “Уривків” не означає споріднення, але є свосвідним мейоративним епітетом, яким церковник пол. 14. ст. назвав прихильника, чи васала, поганського литовського князя.

Обговорюючи постать кн. Федора, додаю, що в Новгородському літописі згадано кн. Федора Святославича, що в 1326. р. послував Гедимінові до Новгороду враз з кн. Василем мінським і Воїном полоцьким. Дослідники давно пробували зв'язати таго Федора Святославича з нашим київським Федором (О. Навскі, *Dzieje Unji Jagiellonskiej*, Краків, I, 47; Д. Гловайській, *Історія Росії, Москва, II, 540, прим. 16*). Діло в тому, що, якби ми знали, що той Федір був Святославичем, ми мали б вказівку, з якого саме княжого роду він походив, а це, знов, вказувало б на стан політичних відносин у Подніпров'ї в дискутованому часі. Попри це все, треба пам'ятати, що головна наша проблема — це розшукування тих українських князів, що стояли за кулісами номінації Теодорита митрополитом, і про яких говорить Житіє Олексія; коли це вдасться зробити, будемо мати готову відповідь на основне питання — які ж були в половині 14. ст. форми політичного життя українського народу?

III.

На основі сьогодні доступних даних можна гадати, що Федір з Гедимінового посольства таки був нашим київським Федором, але в тому часі ще не княжив у Києві, тільки проживав при дворі в Гедиміна, в ролі закладника, чи “гостя”. Грушевський, розглядаючи історію Придніпров'я в 14. ст., не звернув належної уваги на таке важне джерело до відносин на Київщині, яким є згадані вже синодики чернігівські, сіверські та київські. Зате синодики вважали за серйозне джерело такі автори: Н. Квашнін - Самарін (По поводу Любецького Синодіка, Москва, 1874), Р. В. Зотов (згадувана праця), С. М. Кучинський (*Ziemie Czernihowsko-Siewierskie pod rzondami Litwy*, Варшава, 1936) та Н. Баумгартен (*Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides... Orient. Christiana*, IX - I, 1927). У виданні Любецького синодіка Зотова сказано, що київ. князями (приблизно від початку 14. ст.) були Володимир-Іван Іванович, з князів, скорше всього, путивельських, а даліше — якісь Терентій, Андрій, Федір та Іван. З іншого пасажу в цьому ж творі виходить, що Андрій був тільки овруцьким князем; у Гал. Волинському літописі згадується воєвода кн. Лева Андрій Путивлич. Андрій був теж з князів путивельських, і, мабуть, був братом Володимира Івановича; тому то й редактор синодіка згадав його поруч київ. князів. Децо даліше в тексті Любецького синодіка згадується якийсь Іван Станиславич; чи не той це Іван, що згаданий зараз після Федора? В короткій литс. церковних імен синодіка нема жадного Станислава; але є дані про існування кн. Станислава в зовсім іншому джерелі, а саме, гзв. Літописі Биховця, з тзв. Литовсько-руських літописів, що доповняє дані синодіка.

В літописі Биховця (під 1310. рр.) говориться про війну Гедиміна з цілою коаліцією руських князів — Володимиром волинським, Левом лугським, Станиславом київським, Романом брянським і Олегом перяславським. Під кінець минулого століття проф. Дашкевич з київського університету висловив був думку, що коли Федір Святославич з новгородського посольства Гедиміна 1326. р. дійсно ідентичний з Федором київським, то треба б ім'я кн. Станислава “поправити” на Святослава (Заметкі по історії Литовско-Руссаго Государства, Київ, 1885); та, в обличчі фактів, що маємо 2 незалежні від себе згадки про існування кн. Станислава (в синодику — Іван С-ич — і в літоп. Биховця), що мусів існувати якийсь князь Іван С-ич, про якого говорить синодик, і що в синодику Федір і Іван згадані зараз побіч себе, виходить, що далеко розсудніше було б зробити якраз навпаки, переправити ім'я посла Гедиміна з Святославича на — Станиславича, і признати, що в Києві, між Володимиром Івановичем та Федором і Іваном Станиславичами, сидів князь Станислав, певно — син згаданого Володимира Івановича з кн. путивельських, і батько бодай 2-ох синів, Федора і Івана. Новгородському літописцеві ім'я Станислав (ич) було незнане, на Україні у середні віки — зовсім не рідке (пор. у Галицько-волинському Літописі згадки про воїнів Станислава Микулича і Іванка Станиславича “та брата його”. З листи церковних імен київських князів, наведеної вище, бачимо, що той князь, який панував у Києві між Володимиром Івановичем та Федором мав церковне ім'я Терентій — очевидно, це було церковне ім'я кн. Станислава.

Я не вхожу тут у дискусію, наскільки достовірною є записка літопису Биховця про русько-литовську війну; до неї скептично відносявся Грушевський, але новіші історики (Любавський, Кучинський) їй довіряють. Війна ця мусіла мати місце перед 1326. р. — Федір уже тоді був залежний від Гедиміна. Можна думати, що війни з усіма українськими князями Гедимін у 1320. рр. не вів, бо тому перечать інші дані; але зовсім допустиме, що Гедимін воював саме з одним київським князем, Станиславом. Останній або згинув, або пішов на вигнання (за літоп. Биховця — до Рязані), а на його місце в Києві мабуть сів литовський князь Ольгимунт, син якого Іван був ще київським князем 1397-1401. Ольгимунт не сидів у Києві довго, бо в 1330. рр. бачимо вже там саме Федора. Очевидно, що факт служби Федора Гедимінові в 1326. р. і виступ Федора по його стороні в 1330. р. говорять за те, що війна Гедиміна з Станиславом була успішна для першого (як це й виразно каже літоп. Биховця) і що Федір був до якоїсь міри залежним від Гедиміна (“брат” за термінологією церковника 1330. рр.). Тимчасом, відомо, що круги, які висунули Теодорита, були явно протилитовсько настроєні — вони не признавали митрополита Романа, ставленника вел. кн. Ольгерда. Що більше, знаємо, що кн. Федір в 1331. р. виступив чинно проти новгородського архієпископа, а в 1350. рр. новгород. архієпископ Мойсей виразно признавав київського митрополита. З того можна робити висновок, що тоді київський князь був уже не той, що в 1330. рр., і що він очолив протилитовський і протимосковський рух серед киян, подав ініціативу серед “південноруських” князів подбати про власного митрополита. Листа київських князів з си-

нодика Зотова говорить, що був це Іван; ми вже бачили, що це — Іван Станиславич, брат Федора, але представник зовсім іншої політичної орієнтації. Болгарські симпатії кн. Івана, висловлені так яскраво в післанні Теодорита на висвячення саме до Тирнави, нагадують, що в 1327. р. у війні Болгарії з Візантією, військами болгарського царя Михаїла командує руський полководець Іван. Можливо, що по війні Гедиміна з українськими князями Іван Станиславич емігрував, куди міг; вокняження Івана в Києві слід зв'язувати з смертю Гедиміна в 1341. р.

IV.

Остає ще висвітлити, які другі українські князі брали участь у русі за поставлення Теодорита митрополитом. Немає сумніву, що в 1-ій половині 14. ст. українські князівства, ситуовані між литовським молотом і татарським ковалом, творили якусь політичну цілість, і що це саме й говорить літопис Биховця; Любавський в Очерку Історії Литовсько-Руссакого Гогударства, Москва, 1910, і Кучинський у згадуваній праці, твердять, що лит. руський літописець хоч і міг помішати історичні традиції та персонажі, але напевно добре віддав “духа епохи”. Далше, нам відомо, що в 1330. рр. на висвячення брянських і чернігівських єпископів приїздили єпископи з Перемишля, Галича, Волині (Я. Головацький, Новооткритий істочник для церковної історії Галицької Русі, Літерат. Сборник, Львів, 1888); в Житті митрополита Петра Ратенського, що помер 1326. р., (редакція кінця 14. ст.) побіч себе згадуються, як, очевидно, рівнорядні політичні одиниці, “землі” Волинська, Київська і Суздальська. В “Пізнанні всіх країв”, еспанській географії всього світу, написаній коло 1350. р., згадується, що до “королівства Львів” належали Львів, Володимир, Пинськ, Київ та Сіверщина. З того всього видно, що в 1-ій половині 14. ст. в Україні йшов широко закросний процес інтеграції, культурної і політичної, який, одначе, не закінчився під проводом української династії, а в рямцях Вел. князівства Литовського, десь у 2-ій половині 14. ст. Можна догадуватися, що початки того ідеологічно-культурного відродження сягають широкої культурної діяльності кн. Володимира Васильковича волинського (помер 1289); вони, мабуть, продовжалися за князя Лева Даниловича і сина його короля Юрія І. (пом. 1315), а яскравим виявом їх існування є хочби створення зах. української митрополії в Галичі в рр. 1303-1347. Участь Новгороду в цьому духовому процесі, назовні підкреслена визнанням київського митрополита Теодорита, вказує на Україну як на той міст, яким ішли в східю Європу культурні й ідейні надбання півд. слав'янських країв, гол. Сербії та Болгарії, що тоді дійсно переживали добу відродження (гл. П. Ковалевський, Історический путь Россіи, Париж, 1949, розділ 2 В).

Наведені вище міркування про наявність процесу єднання на всій майже українській території в 14. ст. (т. є, процесу переростання державності типу удільно-княжого в державність типу національної монархії) добре потверджує порівняння даних Літопису Биховця з Уривками Венешевича. Суть вістки цього літопису про згогадну війну Гедиміна з українськими князями лежить у тому, що тут усі українські

землі, від Волині на заході (тоді під Волиню часто розуміли й Галичину) по Брянськ на сході, згадані, як одне політичне ціле, протиставлене Вел. князівству Литовському. Польський дослідник “Уривків” Бенешевича, проф. Г. Пашкевіч, добре довів, що з дискутованому часі українські землі творили одне ціле і під церковним оглядом (Jagiellonowie a Moskwa, I, 331). Дані з Уривків доводять певно, що померлий недавно (т. є, перед 1330 р.) галицький митрополит Гавриїл (приймаю тезу Пашкевіча з поправкою др. В. Мацяка, який ще у 1939 висловив думку, що мова тут саме про Гавриїла) сповняв митрополичі обов'язки в Брянську (пор. дані про приявність зах. українських владик на священні брянського й чернигівського єпископів, наведені вище), а мав впливи навіть у сусідньому Муромі в Рязанському князівстві. Остання вістка цікава ще й тим, що Літоп. Биховця говорить про утечу кн. Станислава по війні з Гедиміном саме — до Рязані. Тому, що офіційно до галицької митрополії належали лиш єпархії Галичини, Волині й Полісся, треба гадати, за Пашкевічем, що на Лівобережжі галицькі митрополити сповняли митрополичі функції без санкції царгородського патріярха. Таким чином дістаємо ще одне потвердження, що в 1-ій пол. 14. ст. тзв. Галицько-Волинська держава мала загальноукраїнський, а не льокальний характер. Коли в 1340. рр. під вражінням польсько-угорського наступу Галичина й Волинь намагалися об'єднатися в одне військово-політичне ціле, українські князівства Подніпров'я були залишені самі собі. Літопис Биховця підчеркує в своїй описі війни Гедиміна з українськими князями особливу близькість між Києвом, Брянськом та Переяславом.

Якщо моє твердження, що самостійні намагання Києва зорганізувати політично Подніпров'я, часово і причиново зв'язані з смертю Гедиміна (1341), сприйнятливие, то треба звернути увагу, що в тому самому часі сусідні брянці скидають і вбивають свого про-литовського князя Гліба Святославича.

Тому можна думати, що ті “південноруські” князі, які добилися свого митрополита болгарського свячення, були князі київські, лівобережні та сіверські. Одначе, включення Брянська й Києва в Вел. князівство Литовське (1358 і 1363) зробило пересмницею Галицько-Волинської держави не Київсько-Брянську лігу, але саме Вел. князівство Литовське.

ДО ПРОБЛЕМАТИКИ ПРАЦЬ КОМІСІЙ:

М. Плав'юк

Липинський і Гетьманці

В розвитку української політичної думки останніх 30-ти років треба відвести певне місце відомому творові В. К. Липинського “Листи до Братів Хліборобів”, що став кредом певної частини нашого суспільства і як такий був співвирішним чинником у формуванні політичної думки нашого національного табору.